
ՀՏԴ 929:891.981 + 82.035 Տեր-Գրիգորյան (Սալլյունյան)

ԶԱԼԱԼ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 155-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԿ

ԶԱԼԱԼ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՍԱԼԼՅՈՒՄՅԱՆ).
ԶԱՎԱԽՔԻ ԱՐՑԱԽՑԻ ԶԱՎԱԿԸ*

ԱՇՈՏ ՄԵԼ-ՔՈՆՅԱՆ

<https://doi.org/10.52853/01350536-2021.3-60>

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Զավախք, Զավալ Տեր-Գրիգորյան (Սալլյունյան), «Վերնատուն»:

Նախաբան

Հայաստանի յուրաքանչյուր պատմաազգագրական երկրամաս իր ուրույն ու ծանրակշիռ տեղն ունի հայ ժողովրդի պատմամշակութային աստվածի ժառանգության մեջ: Կասկածից վեր է, որ Հայոց Արևելից կողմանց, մասնավորապես նրա կարևորագույն մասը կազմող Արցախ աշխարհի ու արցախահայության դերն այդ առումով բացառիկ է, որն առաջին հերթին պայմանավորված է Հայոց պետականության պահպանման ու զարգացման գործում նրանց խաղացած վճռորոշ դերով: Հայկական միասնական թագավորության անկումից հետո՝ ի թիվս Մեծ Հայքի մի շարք նահանգների ու գավառների, V դարի վերջերից մինչև XVIII դարավերջ ընկած ժամանակահատվածում, ապա նաև 1918 թվականից առ այսօր Արցախն իր վրա է վերցրել Հայոց պետականության անընդհատականության ապահովման առաքելությունը՝ դրանով իսկ Հայության մեջ գոնե հատվածաբար պահպանելով պետականության իրողությունն ու գաղափարը¹: Հենց այդ պետական մտածողությունն էլ արցախահայության մոտ ծնել է համահայկական առումով թե՛ քաղաքական և թե՛ մշակութային կյանքում որոշակի դերակատարություն ստանձնելու անհրաժեշտությունը:

Նոր և նորագույն ժամանակներում պետական ու ռազմական գործում արցախցիների ավանդի վերաբերյալ ստեղծվել է ստվարածավալ գրականություն: Սակայն մշակութային կյանքում նրանց ունեցած դերի մասին գրականությունը, անկասկած, ավելի համեստ է: Թերևս՝ հասկանալի պատ-

* Ներկայացվել է 02. XI. 2021 թ., գրախոսվել է 19. XI. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 23. XI. 2021 թ.:

¹ Հայոց պետականության պահպանման գործում Արցախի ունեցած վճռական դերի մասին տե՛ս Ա. Մ Ե Լ Ք Ո Ն Յ Ա Ն. 2018, էջ 44–73:

ճառներով, կարող է բացառություն կազմել միայն Շուշին, որի վերաբերյալ գրվել են բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ: Այդուհանդերձ, կատարված աշխատանքն անգամ Շուշիի պարագայում, հնարավոր չէ համարել բավարար, և նոր հետազոտությունների հրամայականը մնում է օրակարգում:

Հատկանշական է, որ հայոց պատմամշակութային ժառանգության ստեղծման խնդրում արցախցի մտավորականների ազգօգուտ գործունեության աշխարհագրությունը երբեք չի սահմանափակվել Արցախով: Հատկապես Շուշիի կրթամշակութային հզոր դպրանոցն անցնելուց հետո նրանցից շատերն իրենց գործունեությունը շարունակել են Այսրկովկասի, Մոսկվայի, Սանկտ Պետերբուրգի ու Արևմտյան Եվրոպայի ճանաչված կենտրոններում, ժամանակի ընթացքում դարձել են տարբեր երկրների նշանավոր ուսանողական ու պետական գործիչներ, համալրել հայ գրողների, գիտնականների, մանկավարժների աստղաբույլը շարքերը: Անշուշտ, այդ մասին էլ բավականաչափ գրված է: Բայց իրականությունն այն է, որ Արցախը միաժամանակ Հայաշխարհին տվել է գործիչներ, որոնք կարևոր դերակատարություն են ունեցել նաև հայկական զանազան գավառների կրթամշակութային կյանքի զարգացման գործում և, ցավալիորեն, չեն արժանացել հետազոտողների պատշաճ ուշադրությանը, հետևապես՝ նրանց գործունեությունը մնացել է ստվերի տակ: Արցախցի այդպիսի գործիչների մեջ առանձնանում է Զալալ Տեր-Գրիգորյանը, որը XIX դարավերջերին և XX դարի առաջին տասնամյակներին գործած այն նշանավոր մտավորականներից էր, առանց որի դժվար է պատկերացնել տվյալ ժամանակաշրջանում հատկապես Զավախքի հասարակական-քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային կյանքը:

Գործունեության սկզբնական շրջանը

Զալալ Հովհաննեսի Տեր-Գրիգորյանը ծնվել է Արցախում՝ Ելիզավետպոլի նահանգի Զեանշիքի գավառի Մաղավուզ գյուղում՝ ներկայիս ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանում, 1866 թ. ապրիլի 21-ին: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում, ապա ուսումը շարունակել Շուշիի ռեալական ուսումնարանում, և այն ավարտելով 1882 թ.՝ դարձել այդ նշանավոր հաստատության առաջին շրջանավարտներից մեկը: Ինչպես հայտնի է, Ռեալականում հատկապես ուսաց լեզվի մասնագետներ պատրաստելով՝ հայ մտավորական շրջանակները նպատակ ունեին հայկական իրականության մեջ բարելավելու ուսուցիչների իմացությունը, որը Ռուսական կայսրությունում ազգօգուտ գործունեություն ծավալելու համար դառնում էր ավելի ու ավելի պահանջված: Ուստի պատահական չէ, որ Զ. Տեր-Գրիգորյանը ներառվում է այն շրջանավարտների ցանկի մեջ, որոնք Այսրկովկասի Հայաշատ քաղաքների հայկական հաստատություններում պետք է ստանձնեին ուսուցիչների դասավանդման գործը:

Սակայն մինչև մանկավարժական գործունեության անցնելը, Զ. Տեր-Գրիգորյանը որոշում է խորացնել իր գիտելիքները՝ մասնավորապես ուսուցիչների իմացությունը, ուստի ուսումը շարունակում է Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան ուսուցչական ինստիտուտում, որն ավարտում է 1887 թ.: Հավանաբար, այստեղ էլ նա Այսրկովկասի ամենահայաշատ քաղաքներից մեկում՝ Ախալքալաքում, մանկավարժական աշխատանքի անցնելու հրավեր է ստանում:

XIX դ. երկրորդ կեսին Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հովանու ներքո գործող գավառական կրթօջախների մեջ առանձնանում էին Վրացա-իմերեթական թեմի երկու դպրոցներ՝ Ախալցխայի Կարապետյան և Ախալքալաքի Մեսրոպյան վարժարանները, որոնք XIX դ. 30-ական թվականներին հիմնադրել էր Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին²։ Երկու դպրոցներն էլ արդեն ունեին կից գործող իգական (օրիորդաց) վարժարաններ։ Ախալցխայում՝ Եղիսաբեթյան, Ախալքալաքում՝ Սանդիստյան անուններով։ Այս բոլոր հաստատությունները կոչված էին հայկական ծխական դպրոցներն ուսուցիչներով ապահովելու գործին։

Ինստիտուտն ավարտելու նույն տարում՝ 1887 թ. էլ Ջ. Տեր-Գրիգորյանն աշխատանքի է անցնում Ախալքալաքի Մեսրոպյան վարժարանում։ Զուգահեռաբար դասավանդում է նաև Ախալքալաքի ու Ախալցխայի այլ դպրոցներում։ Հարուստ գիտելիքներ ունեցող և ուսանելին կատարելապես տիրապետող երիտասարդ մանկավարժը, որ միաժամանակ օժտված էր մարդկանց հետ վարվեցողության բարձր մշակույթով ու կազմակերպչական ձիրքով, շուտով արժանանում է Զավախքի հանրության համընդհանուր հարգանքին և սիրուն։ Զալալը շատ կարճ ժամանակում հարմարվում է նոր միջավայրին և իր գործունեության շուրջ քառորդ դարը նվիրում իր նոր հայրենիքի՝ Զավախքի կրթամշակութային կյանքի կազմակերպմանը։ Հատկանշական է, որ արցախցի մանկավարժին այդուհետ Այսրկովկասի հայ հասարակական շրջանակներն սկսում են ընկալել որպես Զավախքի մտավորականության վառ անհատականություններից մեկը, հանրային նշանակության յուրաքանչյուր միջոցառման մասնակից դարձնում նրան։ Պատահական չէ, որ դժվար է գտնել XIX դարավերջին և XX դ. առաջին տասնամյակներին Զավախքում տեղի ունեցած կարևոր ձեռնարկ, որին անմասն մնար Ջ. Տեր-Գրիգորյանը։

Մանկավարժական-բարեսիրական գործունեությունը

Հարգելով մի խումբ ախալքալաքցի մտավորականների խնդրանքը՝ 1890 թ. հունվարի 21-ին «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության» խորհուրդը թույլատրում է մասնաճյուղ բացել Ախալքալաքում։ Խորեն ավագ քահանա Բարսեղյանի նախագահությամբ անցկացված մասնաճյուղի հիմնադիր ժողովն ընտրում է վարչություն՝ Աբրահամ Երիցփոխյան (նախագահ), Զալալ Տեր-Գրիգորյան (գործավար) և Հարություն Հարությունյան (անդամ) կազմով։ Գործադիր անդամների թիվը 23-ից հասնում է 60-ի։ Մասնաճյուղն ավելի եռանդուն աշխատանք է ծավալում, երբ Ջ. Տեր-Գրիգորյանը դառնում է մասնաճյուղի փոխտնօրեն, ապա՝ տնօրեն։ Կազմակերպությունն օգնություն է տրամադրում դպրոցներին, աղքատներին ու հիվանդներին։ Տեր-Գրիգորյանն ու մասնաճյուղի մյուս անդամները ջանքեր են գործադրում աղքատների ու ծնողազուրկ երեխաների համար արհեստանոց բացելու ուղղությամբ։ Սակայն իշխանություններն արհեստանոցի բացման արտոնություն չեն տալիս³։

² Կարապետյան և Մեսրոպյան դպրոցների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Մելքոնյան. 2005։

³ Տե՛ս Երեսնամեակի հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում. 1881–1911, 1911, էջ 196։

«Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության» Ախալքալաքի և Ախալքալաքի մասնաճյուղերը մեծ ու շնորհակալ աշխատանք են կատարում հատկապես 1895–1896 թթ. համիդյան կոտորածներից խույս տված արևմտահայ գաղթականներին նյութական օգնություն ցուցաբերելու և նրանց ապաստան տալու գործում: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ այդ հարցում հատկապես մեծ աշխատանք է կատարում Զ. Տեր-Գրիգորյանը:

1892 թ. դեկտեմբերի վերջին Զ. Տեր-Գրիգորյանը Թիֆլիսի Խոջևանքի գերեզմանատանը մասնակցում է «Մշակ» թերթի խմբագիր Գր. Արծրունու հուղարկավորությանը որպես Զավախքի ներկայացուցիչ, որտեղ և ծանոթանում է Հովհ. Թումանյանի հետ: Այդ ժամանակվանից սկսվում է նրա մտերմությունն ապագա հայ մեծանուն բանաստեղծի հետ⁴: Զալալն սկսում է գործակցել Թիֆլիսի «Կովկասի Հայոց հրատարակչական ընկերության» հետ:

Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը

Մանկավարժական ու բարեսիրական գործունեությանն առընթեր՝ Տեր-Գրիգորյանը ծավալում է նաև հասարակական-քաղաքական գործունեություն: Ըստ Ախալքալաքի գավառագիտական թանգարանում պահվող մի թղթածրարի՝ 1890-ական թվականների սկզբին նա Պողոս Աբելյանի հետ ստեղծվում է ազատագրական խմբակ⁵: Այն գտնվում էր Հայ հեղափոխական դաշնակցության ազդեցության տակ: Հնարավոր է, որ վերջինիս հիմքի վրա էլ ձևավորվում է ՀԶԴ տեղական կազմակերպությունը⁶: Այն ջախջախելու ցարական իշխանությունների ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Հալածանքների են ենթարկվում նաև Զ. Տեր-Գրիգորյանն ու նրա ընկերները, որոնց դատարանում պաշտպանելու գործը ստանձնում է 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության ապագա վարչապետ Համո Օհանջանյանի քույրը՝ Սաթևիկը⁷: Վերջինիս հետ Զալալը գործընկերային ջերմ հարաբերություններ էր հաստատել Ախալքալաքի Մեսրոպյան վարժարանում համատեղ աշխատանքի ընթացքում և թրծվել էր հայկական դպրոցները փակելու կառավարության քաղաքականության դեմ պայքարում:

Փաստերը հուշում են, որ Զավախքում հեղափոխական շարժման կենտրոնը Մեսրոպյան ու Սանդխտյան դպրոցներն էին: Հայրենասիրական պաթոսը նկատելի էր անգամ պատանի աշակերտների մոտ: Զալալ Տեր-Գրիգորյանի, Սաթևիկ Օհանջանյանի, դպրոցի տնօրեն Խաչատուր Դիլանյանի հայրենաշունչ գաղափարներով տոգորված 11–12 տարեկան աշակերտները, որոնց թվում ապագա Առաջին Հանրապետության նախարարներ Ռուբեն Տեր-Մի-

⁴ Զ. Տեր-Գրիգորյանի վկայությամբ՝ թաղման արարողության կազմակերպչական գործը ղրված է եղել Հովհ. Թումանյանի վրա, որին նա ներկայացել է ասելով՝ «Զալալ Տեր-Գրիգորյան, Ախալքալաքից» (տե՛ս Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 1969, էջ 401):

⁵ Տե՛ս Ախալքալաքի գավառագիտական թանգարան (ԱԳԹ), գործ 3674, թ. 1–10:

⁶ ՀԶԴ Ախալքալաքի կազմակերպության ձևավորման մասին տե՛ս Գ. Խոսեփյան. 2000, էջ 116, հմտ. Ա. Մելքոնյան. 2003, էջ 241–242:

⁷ Տե՛ս ԱԳԹ, գործ 3674, թ. 8:

նաայսպես ու Արտաշես Չիլինգարյանը (Դարբինյան), հնարավոր ամեն ինչով զինվելով, 1890-ական թվականների կեսերին՝ իրենց պատկերացնելով վիպասան Րաֆֆու վեպերի հայրենասեր հերոսների դերերում, ոտքով ճանապարհ են ընկնում Արևմտյան Հայաստան՝ էրզիրն ազատագրելու և սուլթանի Համիդից վրեժ լուծելու նպատակով: Ոստիկանությունը մի քանի օր երեխաներին փնտրելուց հետո նրանց հայտնաբերում է Կարսի մերձակայքում՝ Մազրա գյուղում: Պատանիների հանդուգն քայլի համար բռնություններ են սկսվում ուսուցիչների՝ Ջալալի, Սաթենիկի, Դիլանյանի, Բագրատ Պիճիկյանի, աշակերտների ծնողների նկատմամբ: Մեծ դժվարությամբ հաջողվում է դպրոցը փակելուց փրկել⁸:

Ժամանակի մամուլում հանդիպող կցկտուր տեղեկություններից երևում է, որ Ջ. Տեր-Գրիգորյանը քաջատեղյակ է եղել Հայ եկեղեցու գործերին⁹, մասնակցություն է ունեցել նրա գույքը բռնագրավելու վերաբերյալ 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի դեմ համազգային պայքարին, դատապարտել է 1905–1906 թթ. ազգամիջյան ջարդեր հրահրելու ցարիզմի քաղաքականությունը, հնարավոր նպաստ բերել Արևմտյան Հայաստանում հայդուկային շարժման ծավալմանը: Հայկական դպրոցները փակելու դեմ հուժկու շարժմանը նրա մասնակցությունից հետո իշխանությունների ճնշման տակ 1906 թ. վերջին որոշվում է Ջալալին ազատել Ախալքալաքի Մեսրոպյան վարժարանի հոգաբարձուների խորհրդի նախագահի պաշտոնից¹⁰:

Գրական գործունեությունը

XIX դ. վերջից, ավելի բուռն կերպով XX դարասկզբից Ախալքալաքում և նրա սահմաններից դուրս սկսում են գործել ջափախքցի գրական–մշակութային կյանքի բազմաթիվ նշանավոր դեմքեր՝ գրողներ Արշակ Մադոյանը (Սեյլան), Դերենիկ Դեմիրճյանը, Վարդան Շահպարտյանը, Ղազար Տեր-Գրիգորյանը (Ջավախեցի), ավելի ուշ՝ վերջինիս երբայր Վահան Տերյանը, հրապարակախոսներ Բագրատ Պիճիկյանը, Պողոս Աբելյանը, պատմաբան Եղիշե (Հովակիմ) Գեղամյանցը, ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը¹¹ և ուրիշներ: Ուշագրավ է, որ ծագումով արցախցի Ջ. Տեր-Գրիգորյանը, որն արդեն իր հրատարակած բազմաթիվ ստեղծագործությունների տակ ստորագրում էր Սալլուստյան գրական կեղծանունով, դառնում է ջափախքյան գրական աշխարհի ներկայացուցիչների գործունեության համակարգողը: Ժամանակի մամուլում հատկապես «Մշակ», «Տարազ», «Մուրճ», «Արձագանք», «Աղբյուր» և այլ պարբերականներում, տպագրվում են Տեր-Գրի-

⁸ Տե՛ս Ռ ու ե է ն. 1982, էջ 333:

⁹ Տե՛ս Ս ա լ լ ի լ մ ե ա ն. 1903, թիվ 1, էջ 181–185:

¹⁰ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 189, թ. 5:

¹¹ Ի դեպ, Ալեքսանդրապոլում ծնված, բայց ծագումով Արցախի հնագույն գերդաստաններից մեկի զավակ Երվանդ Լալայանին էլ վիճակված էր տեղափոխվել Ջավախք, այնտեղ ամուսնանալ տեղի ճանաչված հասարակական գործիչ Արտեմ Հարությունյանի դստեր՝ Հայկանուշի հետ և երկար տարիներ ուսուցչությամբ ու գիտական գործունեությամբ զբաղվել Ախալքալաքում, հետագայում հեղինակել Ջավախքին վերաբերող արժեքավոր աշխատություններ (տե՛ս Ե. Լ ա լ ա յ ա ն. 1983, էջ 7–32):

գորյանի բազմաթիվ գրական երկեր, գրախոսություններ, թարգմանություններ, Զավախքի խնդիրներին վերաբերող թղթակցություններ:

1895 և 1901 թթ. Զավախք է այցելում հայ մեծանուն բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը: Նրան հյուրընկալելու պատիվը տրվում է տեղի մտավորականներ Զալալ Տեր-Գրիգորյանին, Գրիգոր Վանցյանին, Սեդրակ Աղաբալյանին, Վարդան Շահապարոնյանին, Ղազար Զավախեցուն և այլոց, որոնց ուղեկցությամբ բանաստեղծը շրջում է Ախալքալաքում, մեկնում Թմկաբերդ, Փարվանա, լինում մի շարք գյուղերում, Թափարվան և Քառասնաղբյուր գետակների ձորերում, Տավշան թափա ծաղկավետ բլրակի շրջակայքում: Ախալքալաքում կազմակերպվում է մեծ ընդունելություն: Առաջին այցելությունից հետո, երբ Թումանյանը տեղեկացել էր Թմկաբերդի լեգենդի մասին, Տեր-Գրիգորյանի վկայությամբ՝ արդեն գրել էր ապագա պոեմի որոշ հատվածներ և երկրորդ այցի ժամանակ, դրանք մեծ ոգևորությամբ արտասանում էր իր հետ Կուրի աջափնյա բարձունքի վրա գտնվող հայկական Գումբուրդո գյուղ մեկնելու ճանապարհին: Վերոհիշյալ գյուղի բարձունքից էլ բանաստեղծը հեռադիտակով դիտել էր գետի ձախ ափին վեր խոյացող Թմկաբերդը: Բերդը դիտելու պահին էլ Տեր-Գրիգորյանը լուսանկարչական սարքով անմահացրել էր Մեծ լուռեցուն¹²: Զավախքյան այցելությունների արդյունքում ծնվում են Թումանյանի «Թմկաբերդի առումը» ու «Փարվանա» անմահ ստեղծագործությունները:

Հայ գրողների ոսկերույի՝ հատկապես Ղ. Աղայանի, Հովհ. Թումանյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Ավ. Իսահակյանի, Ալ. Շիրվանզադեի, Լ. Շանթի, Վ. Թեքեյանի և այլոց հետ Զ. Տեր-Գրիգորյանի մտերմությունը խորանում է 1899 թ. Թիֆլիսում հիմնադրված «Վերնատուն» գրական ակումբի աշխատանքներին նրա մասնակից դառնալուց հետո: «Բացի տանտիրոջից (Թումանյանից) մինչև այդ էլ, — իր հուշերում գրում է Սալլուժյանը, — դեռ իմ ուսանող եղած ժամանակից, ես մոտ ծանոթ ու բարեկամ եմ եղել նաև Ղ. Աղայանին, Դ. Դեմիրճյանին, (նրանց — Ա. Մ.) ճանաչում էի պատանեկության տարիներից, Ավ. Իսահակյանը շաբաթներով ինձ մոտ հյուր է եղել: Այդ էր պատճառը, որ ես ինձ օտար չէի զգում «Վերնատան» անդամների շրջանում»¹³: Հայ դասականների հետ շփումները նոր թափ են հաղորդում Սալլուժյանի գրական-ստեղծագործական աշխատանքներին: Նա հեղինակում է բազմաթիվ երկեր, ոտանավան ու եվրոպական դասական գրականությունից թարգմանություններ կատարում¹⁴, ամեն անգամ Ախալքալաքից երկար ճանապարհ անցնելով՝

¹² «Նա հեռադիտակը հարմարեցրեց, — հիշում է Զ. Տեր-Գրիգորյանը, — ու, խողովակի ծայրը դնելով աչքին, սկսեց երկար նայել, հետախուզել պատմական Թմկաբերդի շրջակայքը: Ես էլ օգտվելով հանգամանքից՝ լուսանկարեցի բանաստեղծին» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 403): Հովհ. Թումանյանի Զավախքյան այցելությունների մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 377, 401–404, 417–436:

¹³ Նույն տեղում, էջ 404:

¹⁴ Սալլուժյանը թարգմանել է Լ. Տոլստոյի «Աստված ճշմարտությունը տեսնում է, բայց շուտ չի հայտնում», Մ. Գորկու «Մրկահավի երգը», Ն. Գոգոլի «Խեղագարի հիշատակարանը», Վ. Շեքսպիրի «Անտոնի սանձահարու-

Թիֆլիսում մասնակից է դառնում «Վերնատան» գրական բուռն քննարկումներին:

Թումանյանի տանը Տեր-Գրիգորյանը ծանոթանում և շատ տպավորվում է ուսուսանողի բանաստեղծ, գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ և հասարակական գործիչ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի և դրան հաջորդած տարիներին Արևմտյան Հայաստանում ու Անդրկովկասում գրական-մշակութային, հասարակական-քաղաքական հայանպաստ գործունեություն ծավալած Սերգեյ Գորոդեցկու¹⁵ հետ հանդիպումներից, ծանոթություն է հաստատում Արևմտյան Հայաստանում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին մեծ ճանաչում ձեռք բերած ուսուսանող Սերգեյանի Կուլեբյակին¹⁶, հայ քաղաքական գործիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի, պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի և այլոց հետ: Սալլումյանի համար իսկական անակնկալ է դառնում ծանոթությունը ուսուսանող, դերասան, Հայկական թատերական ընկերության պատվավոր անդամ Ալեքսանդր Սումբատով-Յուժինին հետ: «Թումանյանը ինձ ներկայացրեց Սումբատով-Յուժինին, — գրում է Սալլումյանը, — հայտնելով, որ նրա «Դավաճանություն» պիեսի հայ թարգմանիչն եմ: Յուժինը շնորհակալություն հայտնեց «ուշադրության» համար»¹⁷:

Ջ. Տեր-Գրիգորյանը ջերմ հարաբերություններ ուներ ինչպես Թիֆլիսահայ, այնպես էլ Ջավախահայ մտավորականության հետ: Նա առիթը բաց էջր թողնում Ջավախեցիներին հիշեցնելու, որ ինչպես ինքը, այնպես էլ Հայաստանի այլ շրջաններից Ախալքալաք տեղափոխված այլ գործիչներ՝ ազգագրագետ, ուսուցիչ Երվանդ Լալայանը, «Մուրճ» ամսագրի խմբագիր Ավետիք Արասխանյանը¹⁸ և ուրիշներ անսահման սիրով են լցված Ջավախահայության նկատմամբ ու այդ երկրամասն ընկալում են որպես իրենց ծննդավայր: Պատահական է, որ Ախալքալաքում ծնված Ջալալի զավակներից դուստրը՝ Վեհիկը (ծնվել է կամ 1902 կամ 1903 թթ.), որ խորհրդային տարիներին պետք է դառնար ճանաչված գեղանկարիչ, իրեն լիովին Ջավախցի էր համարում¹⁹:

Գործունեությունն Առաջին աշխարհամարտի և հետպատերազմյան տարիներին

Սալլումյանն իր Ջավախքյան հայրենանվեր գործունեությունը շարունակում է Առաջին աշխարհամարտի դժվարին օրերին: Նա մինչև 1916 թ. զբաղեցնում էր Ախալքալաքի արդեն չորսդասյա դարձած Մեսրոպյան

մը», Ս. Պիբլիզևսկու «Զյուն» և այլ երկեր, հեղինակել է շվեյցարացի նշանավոր մանկավարժ Յոհան Պեստալոցցիին նվիրված մենագրություն:

¹⁵ Տե՛ս А. Закарян. 2015.

¹⁶ Տե՛ս А. Закарян. 2003, с. 31, 33.

¹⁷ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 408:

¹⁸ Ավ. Արասխանյանը 1912 թ. նշանակվել էր Ախալքալաքի դպրոցների տեսուչ: Նրա մահվանից հետո Ջ. Տեր-Գրիգորյանին հանձնարարվել էր գործչի դին Թիֆլիսի Խոջեվանքի գերեզմանատուն հասցնել և ախալքալաքցիների անունից դամբանական ճառ արտասանել (նույն տեղում, էջ 406–407):

¹⁹ Վեհիկ Ջալալի Տեր-Գրիգորյանի մասին տե՛ս Հանրագիտական բառարան, 2018, հ. 2, էջ 978:

դպրոցի տեսուչի պաշտոնը²⁰: Պատերազմի պատճառով ստեղծված ծանր իրավիճակում նա առժամանակ թողնում է այդ պաշտոնը և ավելի շատ նվիրվում Մեծ եղեռնից հետո Զավախքում հաստատված արևմտահայ գաղթականներին օգնելու, 1918 թ. գարնանն Ախալքալաքի գավառը թուրքերից պաշտպանելու, Բակուրիանի անտառներում և Ծալկայի գյուղերում հաստատված ախալքալաքցի սովյալներին օգնություն ցուցաբերելու գործին:

1918 թ. մայիսին թուրքերի կողմից Զավախքի գրավումից հետո Զ. Տեր-Գրիգորյանը տեղափոխվում է Թիֆլիս, որտեղ էլ անդամակցում է Թիֆլիսաբնակ ախալքալաքցիներից կազմված «Ախալքալաքի Հայրենյաց (Հայրենակցական – Ա. Մ.) միությունը», որը Հայոց ազգային խորհրդի աջակցությամբ մեծ աշխատանք է կատարում գավառը թուրքերից ազատելու, գաղթականներին հայրենի բնակավայրեր վերադարձնելու, սովի ու համաճարակների դեմ պայքարելու համար: Վարչության մեջ մտնում են ճանաչված հասարակական գործիչներ Պ. Աբելյանը (քարտուղար), Բ. Օհանջանյանը (նախագահ), Կ. Շահպարտյանը և ուրիշներ²¹:

Մինչև Վրաստանի խորհրդայնացումը Զ. Տեր-Գրիգորյանը ստիպված է լինում մնալ Թիֆլիսում՝ չկարողանալով վերադառնալ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դժվարին պայմաններում հայտնված Ախալքալաքի գավառ: Նա, Վրաստանի մայրաքաղաքում չունենալով մշտական աշխատանք, հայտնվում է նյութական ծանր վիճակում: 1921 թ., երբ Հովհ. Թումանյանը ստանձնել էր Հայաստանի օգնության կոմիտեի նախագահի պաշտոնը, կարողանում է խորհրդային Հայաստանի իշխանություններից ստացած սուղ նյութական միջոցներից ի թիվս Թիֆլիսաբնակ այլ հայ գրողների, բաժին հանել նաև Զ. Տեր-Գրիգորյանին²²:

1922 թ. սեպտեմբերին, հավանաբար, ՀՍՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի հրավերով Տեր-Գրիգորյանը տեղափոխվում է խորհրդային Հայաստան: Դրանով ավարտվում է նրա կենսագրության «Զավախքյան» էջը: Սակայն այդուհետև ևս, ինչպես վկայում են մեզ հասու աղքատիկ տվյալները, Զ. Տեր-Գրիգորյանը շարունակել է իր մանկավարժական գործունեությունը Զալալօղլիում (այժմ՝ Ստեփանավան), դարձել Դիլիջանի մանկավարժական տեխնիկումի տնօրեն, անդամակցել Հայ գրողների միությանը²³:

²⁰ Տե՛ս Ս. Զ ու ո ն ա ջ յ ա ն. 2002, էջ 234:

²¹ Ա. Մ ե լ ք ո ն յ ա ն. 2003, էջ 291:

²² Տե՛ս Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 414:

²³ «Հայկական սովետական հանրագիտարանում» Զ. Տեր-Գրիգորյանին վերաբերող հոդվածում (տե՛ս 1985, հ. 11, էջ 666) գրված է, որ նա լուսավորութային բնագավառում երկարամյա բեղմնավոր աշխատանքի համար 1931 թ. արժանացել է Հայաստանի աշխատանքի հերոսի կոչման: Այս «փաստը», որ խիստ կասկածելի է, ավելի ճիշտ՝ թյուրիմացության հետևանք, տեղ է գտել հետագայի այլ հրատարակություններում և համացանցում: Նախ՝ «Հայաստանի աշխատանքի հերոս» կոչում չի եղել, հետո էլ 1938 թվականից շնորհվող ԽՍՀՄ սոցաշխատանքի հերոսների ցանկում նրա անունը բացակայում է: Բացի այդ՝ գրեթե բացառված էր, որ նախահեղափոխական շրջանում ազգային գործունեություն ծավալած նման գործչին ստալինյան դեկավարությունն արժանացներ այդպիսի պատվի:

Մեծ հայրենասեր գործչի կյանքի թեղը կտրվում է 1940 թ. օգոստոսի 31-ին: Շատ ուշագրավ է, որ նրան հողին են հանձնում իր հայրենի Արցախում՝ ծննդավայր Մաղավուզում, որտեղից նա դուրս էր եկել դեռ պատանեկան տարիներին, բայց երբեք հոգևոր կապը չէր կտրել նրա հետ, և գիտակցական կյանքը նվիրելով Զավախքին՝ շարունակել էր մնալ իսկական արցախցի՝ համահայկական ազգային ընկալումներով:

Եզրակացություն

Ամփոփելով հայ ժողովրդի լավագույն զավակներից մեկի՝ Զալալ Տեր-Գրիգորյանի հարուստ կենսագրություն միայն համառոտ, այն էլ՝ Զավախքյան շրջափուլը, կարելի է արձանագրել, որ XIX դարավերջի և XX դարի առաջին տասնամյակների հայ գործիչներից շատերին բնորոշ է եղել համահայկական մտածողությունը, փոքր հայրենիքից՝ ծննդավայրից մինչև մեծ հայրենիքին ծառայելու գիտակցումը:

Աշոտ Մելքոնյան – պ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Պատմության ինստիտուտի տնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունները՝ պատմական ժողովրդագրություն, Հայոց ցեղասպանություն, պետականության պատմություն: Հեղինակ է 18 մենագրության և շուրջ 450 հոդվածի: ashamelk@yahoo.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ախալքալաքի գավառագիտական թանգարան, գործ 3674, թ. 1–10:

Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում. 1881–1911, 1911, տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի, կազմեց Լէօ, Թիֆլիս, 360 էջ:

Զուռնաջյան Ս. 2002, Զավախք. ժամանակագրություն, ակնարկներ Ախալքալաքի ամբողջական պատմության, Երևան, Հայաստան, 622 էջ:

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 1969, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1000 էջ, 1 թ. դիմանկար:

Լալայան Ե. 1983, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 457 էջ, 1 թ. նկ.:

Խուդինյան Գ. 2000, Հայ յեղափոխական դաշնակցության ծնունդը, Երևան, Արտագետ, 226 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 189, թ. 5:

Հանրագիտական բառարան, 2018, հ. 2, Երևան, Հանրագիտարան հրատարակչություն, 1443 էջ:

Հայկական սովետական հանրագիտարան, 1985, հ. 11, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 720 էջ, 34 ներդիր + 1 մեջդիր:

Մելքոնյան Ա. 2003, Զավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, «Զանգակ-97», 544 էջ:

Մելքոնյան Ա. 2005, Նյութեր Ախալքալաքի և Ախալքալաքի դպրոցների պատմությունից (19-րդ դար–20-րդ դարի սկիզբ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ. հրատ., 178 էջ:

Մելքոնյան Ա. 2018, Արցախը հայոց պետականության պատմության հոլովույթում. – «Արցախը հայոց պետականության համար պայքարի քառուղիներում», մի-

Զագագային գիտաժողով, 23 փետրվարի 2018, զեկուցումների ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ. հրատ., էջ 44–73:

Ռուբին. 1982, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Զ, Թեհրան, «Աղանա», 460 էջ:

Սալիլմեան. 1903, թիվ 1, Ախալքալաքի գաւառի եկեղեցական հաշիւները. – «Մուրճ», էջ 181–185:

Закарян А. 2003, Александр Кулебякин и Армения. Ереван, авторское изд., 238 с.

Закарян А. 2015, Сергей Городецкий в Западной Армении и в Закавказье (1916–1921 гг.). Ереван, Изд. «Гитутюн» НАН РА, 230 с.

ДЖАЛАЛ ТЕР-ГРИГОРЯН (САЛЛЮМЯН):
АРЦАХСКИЙ СЫН ДЖАВАХКА

АШОТ МЕЛКОНЯН

Резюме

Ключевые слова: Арцах, Джавахк, Джалал Тер-Григорян (Саллюмян), «Вернатун».

Арцах известен своими деятелями, сыгравшими значительную роль в развитии образовательной и культурной жизни армян как крупных, так и малых городов различных областей Армении, Закавказья и Европы. К сожалению, деятельность представителей арцахской интеллигенции в провинциальных городах до сих пор мало изучена. Среди таких деятелей Арцаха выделяется Джалал Тер-Григорян (литературный псевдоним – Саллюмян), который в течение многих лет вел общественную, педагогическую и литературную деятельность в Джавахке.

Дж. Тер-Григорян родился 21 апреля 1866 г. в селе Магавуз Джеванширского уезда Елизаветпольской губернии (ныне Мартакертский район НКР). Молодой педагог, обладающий богатыми знаниями и в совершенстве владеющий русским, вскоре назначается на должность учителя Месропянского училища Ахалкалаки, где завоевывает всеобщее уважение и любовь джавахкской общественности. С конца XIX века Саллюмян становится одним из координаторов деятельности литературных кругов армянских писателей Тифлиса и Джавахка, автором многих литературных произведений.

С участием Дж. Тер-Григоряна в начале 1890-х годов в Ахалкалаки начинает действовать национально-освободительный кружок, а Месропьяновская школа превращается в центр распространения общенациональных идей. Молодой Джалал активно участвует в оказании помощи западноармянским беженцам 1890-х годов и периода Первой мировой войны, в борьбе против политики царских властей в отношении Армянской

Апостольской церкви, в организации обороны Ахалкалакского уезда от турецких захватчиков весной 1918 г.

В сентябре 1922 г. Саллюмян переезжает в Советскую Армению, продолжая свою литературную и педагогическую деятельность до 1940 года – конца своей жизни. Его хоронят в родном Магавузе, откуда он уехал, когда был еще подростком. Дж. Тер-Григорян всю свою сознательную жизнь посвятил Джавахку, одновременно оставаясь истинным сыном родного Арцаха и всей Армении.

Ашот Мелконян – д. и. н., проф., академик НАН РА, директор Института истории. Научные интересы: историческая демография, Геноцид армян, история государственности. Автор 18 монографий и около 450 статей. ashamelk@yahoo.com

JALAL TER-GRIGORYAN (SALLYUMYAN):
JAVAKHK'S SON OF ARTSAKH

ASHOT MELKONYAN

Summary

Key words: Artsakh, Javakhk, Jalal Ter-Grigoryan (Sallyumyan), "Vernatun".

Artsakh is known for its figures who had a significant role in the development of the educational and cultural life of Armenians in big and small cities of various regions of Armenia, Transcaucasia and Europe. Unfortunately, the activities of representatives of the Artsakh intelligentsia in provincial cities are still poorly known. Among such figures is Jalal Ter-Grigoryan (the literary pseudonym of Sallyumyan) who for many years led public, pedagogical and literary activities in Javakhk.

J. Ter-Grigoryan was born on April 21, 1866 in the village of Maghavuz of the Jevanshir district, Elizavetpol province (currently: the Martakert region of the Nagorno-Karabakh Republic). The young intellectual with a wealth of knowledge and fluent in Russian language, soon, as a teacher at the Mesropyan School of Akhalkalaki won huge respect and love of the whole Javakhk community. Starting from nearly the end of the 19th century Sallyumyan, being the author of many literary works has become one of the coordinators of the literary circles' activities of the Armenian writers in Tiflis and Javakhk.

In the early 1890s, with the participation of J. Ter-Grigoryan a national liberation group began to operate in Akhalkalaki, then the Mesropyan School turned into a center for the dissemination of national ideas. Young Jalal was actively got involved in helping the Western Armenian refugees of the 1890s and during the First World War, in the struggle against the policy of the Tsarist

authorities in relation to the Armenian Apostolic Church, in organizing the defense of the Akhalkalaki district from Turkish invaders during the spring of 1918.

In September of 1922 Sallyumyan moved to Soviet Armenia, continuing his literary and pedagogical activity until end of his life in 1940. He was buried in his native village Maghavuz, the place he left when he was still a teenager. Jalal Ter-Grigoryan devoted his entire life to Javakhk, meanwhile remaining a true son of his native Artsakh and Armenia in general.

Ashot Melkonyan – Doctor of Sciences in History, Professor, NAS RA Academician, Director of the Institute of History. Scientific interests: historical demography, Armenian Genocide, history of statehood. Author of 18 monographs and about 450 articles. ashamelk@yahoo.com